

УДК 94(477.54)«1939/1945»:341.322.5+344.3
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.26>

Яковлєв В.М.

Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І.С. Конєва»

ХАРКІВСЬКИЙ СУДОВИЙ ПРОЦЕС (15–18 ГРУДНЯ 1943 РОКУ): ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ПІДГРУНТЯ

У статті висвітлено основні етапи формування доказової бази та кримінально-правових підстав, які, зрештою, дали змогу провести на території СРСР судові процеси над воєнними злочинцями нацистської Німеччини та їх пособниками з числа колаборантів. Німеччина, яка була головним ініціатором розв'язання Другої світової війни, повністю відкинула правила ведення війни, закріплені міжнародними конвенціями, адже без військової потреби руйнувалися населені пункти, нищилися матеріальні та культурні цінності. Однак найжахливіші злочини нацизму пов'язані з масовим убивством цивільного населення та військовополонених. Уже у 1942 році радянський уряд приходить до розуміння необхідності ведення обліку злочинів, скоєних нацистами на окупованих територіях. Упорядкуванню та систематизації обліку злочинів, вчинених окупантами, сприяло створення Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заповдіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР. Результати її діяльності спочатку використовувались лише для проведення пропагандистських кампаній як всередині країни, так і за її межами. Відомості, зібрані Надзвичайною державною комісією та її територіальними підрозділами, матеріали розслідувань, накопичені слідчими органами військової контррозвідки, держбезпеки, внутрішніх справ, військової і територіальної прокуратури, а також Указ від 19 квітня 1943 року створили кримінально-правове підґрунтя для організації та проведення на території СРСР судів над воєнними злочинцями. Серед них важливе місце посідає Харківський процес, який став першим юридичним прецедентом відкритого суду над військовослужбовцями нацистської Німеччини. В «Обвинувальному висновку у справі про звірства німецько-фашистських загарбників у м. Харків і Харківській області» була викрита система масового знищення цивільного населення та військовополонених. Відповідальність за скоєні злочини була покладена не тільки на рядових виконавців, але й на уряд гітлерівської Німеччини та Верховне командування німецької армії.

Ключові слова: воєнні злочини нацистів, Указ від 19 квітня 1943 року, Надзвичайна державна комісія, Головне управління контррозвідки «Смерш», військова контррозвідка, показовий суд, Харківський судовий процес 1943 року, Друга світова війна.

Постановка проблеми. Німеччина, яка розв'язала Другу світову війну, повністю відкинула не тільки норми міжнародного права – правила ведення війни, закріплені Гаазькими конвенціями 1899 та 1907 років та Женевськими конвенціями 1864 та 1929 років, – але й загальнолюдські норми. Одним з важливих етапів руху світової спільноти у напрямі засудження злочинів гітлерівського режиму став Харківський процес 1943 року, який створив перший у світі юридичний прецедент суду над нацистськими воєнними злочинцями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання підготовки кримінально-правових підстав для проведення Харківського судового процесу над воєнними злочинцями нацистської Німеччини не висвітлювалось ні в радянській, ні

в сучасній українській історіографії. Дотично у своїх працях Н.С. Лебедева [11] та О.Г. Звягінцев [8] згадують Харківський суд 1943 року, підкреслюючи його значення як першого юридичного прецеденту покарання нацистських злочинців. У роботах дослідників Голокосту М. Базилера і К. Голда [22] та історії радянських спецслужб В.Я. Бірштейна [2] містяться фрагментарні відомості щодо підготовки та проведення Харківського трибуналу.

Постановка завдання. Мета роботи полягає у висвітленні формування кримінально-правового підґрунтя для проведення судів над воєнними злочинцями на теренах СРСР. Важливе місце у питанні здійснення правосуддя, безсумнівно, посідає Харківський судовий процес. У статті розглянуто також основні положення «Обвину-

вального висновку у справі про звірства німецько-фашистських загарбників в м. Харків і Харківській області» (далі – Обвинувальний висновок), який став юридичною підставою для проведення суду над нацистами.

Виклад основного матеріалу дослідження. З початку нападу Німеччини на Радянський Союз до органів влади починають надходити численні відомості про масові вбивства цивільного населення та військовополонених на окупованих територіях. Офіційне розслідування фактів вчинення воєнних злочинів нацистами з подальшою публікацією їх результатів спочатку використовувалось радянськими органами влади виключно для проведення пропагандистської кампанії, спрямованої на дискредитацію дій ворога.

Задля упорядкування обліку злочинів, скоєних нацистами, Наказом НКВС СРСР від 25 лютого 1942 року № 057 була затверджена «Інструкція про порядок збирання, обліку і зберігання документальних матеріалів про звірства, руйнування, грабежі та насильства німецької влади в окупованих ними радянських районах». До документальних матеріалів, які необхідно було збирати та зберігати, належали акти, покази свідків, різні листи, щоденники, плакати, друковані видання, фотографії, кінохроніки, протоколи допитів полонених німців та їх пособників, накази, розпорядження нацистського командування. Загалом усі докази злочинної діяльності гітлерівських окупантів мали фіксуватись та в оригіналах передаватись до відповідних структурних підрозділів Управління державних архівів НКВС СРСР [16, с. 313].

У зв'язку із системним характером дій Вермахту, каральних органів окупаційної влади, спрямованих на грабежі, масові вбивства, знищення матеріальних та культурних цінностей до справи документування злочинів залучались радянські цивільні органи влади та різноманітні організації. Серед них були місцеві виконкоми Рад, організації з планування, Наркомат охорони здоров'я, Союз архітекторів, Комісія з історії Вітчизняної війни, Інститут історії матеріальної культури, Історичний музей тощо. Проте, як зазначив начальник Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) Г.Ф. Александров, ця робота проводилась час від часу, «без єдиного плану, була організована кустарно». Її результатами неможливо було скористатися ні для організації пропагандистської кампанії під час війни, ні для здійснення справедливої розплати після її закінчення [6].

На думку Головного військового прокурора РСЧА В.І. Носова, більшість цінних матеріа-

лів про звірства гітлерівців початкового періоду війни через відсутність системної роботи з ними безповоротно втрачена для судочинства. Ті ж з документів, які були все ж таки опубліковані, юридичної сили практично не мали, оскільки в них «офіційно висвітлювались лише випадкові епізоди» [7, с. 40].

Для об'єднання та узгодження дій усіх органів влади щодо повного обліку злочинів німців та їх пособників 2 листопада 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР була створена Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР (далі – НДК). На НДК покладались обов'язки щодо повного обліку фактів насильницьких дій та убивств цивільного населення, а також збитків, завданих радянській державі та населенню з боку німецьких окупантів та їх союзників. Вся зазначена діяльність НДК була спрямована на визначення розмірів відшкодування з боку гітлерівської Німеччини, а також на встановлення осіб нацистів, винних в організації та здійсненні злочинів на окупованих радянських територіях, задля їх засудження та суворого покарання [3, с. 281–284].

Для розслідування злочинів нацистів у місцевостях, звільнених від окупантів, створювались республіканські, крайові та обласні комісії, які підпорядковувались безпосередньо НДК [15]. В «Інструкції про порядок встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників» чітко визначався алгоритм дій щодо документування виявлених фактів злочинств (знущання, тортури, убивства цивільних осіб та військовополонених, відправлення на примусову працю до Німеччини). Зокрема, акти обов'язково мали містити такі відомості: точний опис злочину (час, місце та спосіб здійснення), інформація про осіб, причетних до вчинення звірств (їх прізвища, назви військових частин, організацій, установ), дані про осіб, які підтверджували факт скоєння злочину (ПІБ, місце проживання). За необхідності НДК та її територіальні підрозділи мали право звертатися до слідчих органів [9].

На початковому етапі німецько-радянської війни кримінально-правові форми боротьби з нацистськими воєнними злочинцями не використовувались. Основним завданням на той момент було зупинення стрімкого просування ворога вглиб радянської території. Ідея здійснення спра-

ведливої відплати переважно полягала в обговоренні можливості організації у майбутньому суду над головними злочинцями гітлерівської Німеччини.

Питання щодо порушення правил і законів ведення війни, а також, власне, поняття «воєнний злочин» у радянській юриспруденції не було розроблено. Відповідно, не існувало правочинних актів, які б визначали відповідальність за ці злочини. Масовий характер і тяжкість злочинів, скоєних нацистами на окупованих територіях, спонукали до формування нормативно-правової бази для покарання винних як кримінальних злочинців. Юридично-правовою підставою для засудження воєнних злочинців з числа військовослужбовців Німеччини та її союзників, а також їх пособників став Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про заходи покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних в убивствах та катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини із числа радянських громадян та їх пособників» від 19 квітня 1943 року № 39 (далі – Указ від 19 квітня 1943 року). Цьому нормативно-правовому акту була надана зворотна сила дії, а також санкціоноване його розширене тлумачення.

Особи, які підлягали дії цього Указу, були розділені на декілька категорій. До першої належали «німецькі, італійські, румунські, угорські та фінські фашистські злочинці», до другої – шпигуни та зрадники Батьківщини з числа радянських громадян, до третьої – пособники окупантів з місцевого населення. З огляду на тяжкість злочинів, скоєних проти цивільного населення та військовополонених, застосовувались нові міри покарання. Перші дві категорії підлягали страті через повішення. Каторжними роботами від 15 до 20 років карались пособники окупантів. Була затверджена процедура здійснення судочинства. Розгляд справ щодо злочинів, вчинених проти мирного населення та полонених червоноармійців, передавався до військово-польових судів, створених при дивізіях діючих армій. До їх складу входили голова військового трибуналу дивізії, начальник особливого відділу і заступник командира дивізії з політичної частини. Вироки військово-польових судів при дивізіях затверджувались комдивом і виконувались негайно. Страта засуджених мала проводитися публічно. Тіла повішених мали знаходитися на шибеницях протягом декількох днів як нагадування про невідворотність кари [13, с. 401–402]. Слідчі дії щодо воєнних злочинців здійснювались органами військової контррозвідки, держбезпеки,

внутрішніх справ, військової і територіальної прокуратури у тісній співпраці з місцевими підрозділами НДК. Район бойових дій та прифронтна зона належали до компетенції військової прокуратури та контррозвідки, які згодом передавали свої повноваження органам НКВС-НКДБ.

Для проведення розслідування справ, пов'язаних із скоєними воєнними злочинами, формувались спеціальні оперативно-слідчі органи. Постановою Раднаркому СРСР від 19 квітня 1943 року № 415-138-сс у результаті реорганізації Управління Особливих відділів НКВС СРСР було створено Головне управління контррозвідки «Смерш» Народного комісаріату оборони СРСР (далі – ГУКР «Смерш»). Новостворене управління займалось виявленням та знешкодженням шпигунів, агентів іноземних розвідок, дезертирів, зрадників у підрозділах Червоної армії тощо [13, с. 397–398]. Зокрема, 2-й Відділ ГУКР «Смерш» проводив роботу серед військовополонених, а також перевіряв військовослужбовців Червоної армії, які перебували в полоні та знаходились в оточенні [12, с. 623–626].

Документальні підтвердження, зібрані територіальними підрозділами НДК, матеріали розслідувань, накопичені слідчими органами, а також Указ від 19 квітня 1943 року стали юридичним підґрунтям для організації та проведення відкритих судів над воєнними злочинцями на території СРСР. До цього спонукали також дії окупантів, які здійснювали власні розслідування щодо масових розстрілів, вчинених НКВС напередодні та на початку війни. Ці дані використовувались нацистами в агітаційно-пропагандистській діяльності як на території Радянського Союзу, так і за його межами. Найвідомішими прикладами злочинів радянських каральних органів, які були оприлюднені німцями, стали Вінницька трагедія та Катинський розстріл.

Перший показовий процес над зрадниками Батьківщини та пособниками окупантів був проведений Військовим трибуналом Північно-кавказького фронту 14–17 липня 1943 року в м. Краснодар. До відповідальності були притягнуті 11 колаборантів, які, перебуваючи у складі зондеркоманди СС 10-а, брали участь у страхах цивільного населення та полонених червоноармійців. Під час судового розгляду були названі організатори знищення мирного населення в м. Краснодар і на території Краснодарського краю з боку Вермахту (командувач 17-ї армії генерал-полковник Р. Руофф) і гестапо (полковник Крістман). Уперше на цьому судовому процесі були

викриті масштаби масового вбивства цивільного населення, зокрема, з використанням газвагенів – «душогубок». Усі колаборанти, звинувачені у зраді Батьківщини, були визнані винними. Вісьмох з них засудили до страти через повішення, трьох – до 20 років каторжних робіт. Цей судовий процес широко висвітлювався в радянській та зарубіжній пресі. За його результатами у 1943 році опублікували брошуру [19] та створили документальний фільм «Вирок народу» [21].

Про наступний суд ми знаємо набагато менше. Відомо, що він проходив у місті Краснодарі 15–18 серпня 1943 року. Військовий трибунал військ НКВС Ворошиловградської області судив пособників німецьких окупантів, які, на думку слідчих органів, були причетні до викриття та страти «молодогвардійців» [5]. Судовий процес проводився за спрощеною схемою, тобто без участі сторін, обвинувачення та захисту. Матеріали суду не публікувались, у місцевих газетах написали про нього постфактум і в загальних рисах. Усі троє підсудних – М.О. Кулешов, Г.П. Почепцов та В.Г. Громов – були визнані винними і публічно розстріляні в м. Краснодар 19 вересня 1943 року.

Важливою віхою у питанні засудження злочинів нацизму стала Московська міжнародна конференція. 19–30 жовтня 1943 року Великобританія, США і СРСР підписали спільну Декларацію про відповідальність гітлерівців за скоєні звірства. Три союзні держави, діючи в інтересах 32-х країн Об'єднаних Націй, заявили про свої наміри притягнути до відповідальності всіх німецьких офіцерів, солдатів та членів нацистської партії, причетних до звірств, убивств та страт цивільного населення й військовополонених. Всі вони, як зазначалося в декларації, будуть знайдені «навіть на краю світу», повернуті у місця вчинення злочинів і покарані за законами тих країн, де вчиняли злочини [17, с. 336–337].

У декларації зазначалось, що здійснити правосуддя можна було лише за умови встановлення перемир'я. Проте задля надання незворотного характеру заявам союзних держав та з огляду на основні положення Московської декларації радянське керівництво прийняло рішення провести показовий суд над військовослужбовцями нацистської Німеччини.

18 листопада 1943 року начальник ГУКР «Смерш» В.С. Абакумов звернувся до Й. Сталіна та В.М. Молотова з пропозицією провести відкритий судовий процес над німецькими воєнними злочинцями та їх пособниками. Він повідомив, що є неспростовні докази убивства нацистами у

містах Смоленську та Харкові більше 160 тисяч радянських громадян. Злодіяння окупантів були підтверджені 89 свідками, актами НДК та висновками судово-медичної експертизи. В.С. Абакумов пропонував розглянути Військовим трибуналом 4-го Українського фронту справу полонених німців та радянських громадян, причетних до зазначених злочинів [16, с. 316].

Крім того, 26 листопада 1943 року ГУКР «Смерш» направив до Державного комітету оборони проект постанови про проведення відкритого суду зі сторонами над воєнними злочинцями 10–12 грудня 1943 року в місті Харкові [16, с. 317]. Після внесення Й. Сталіним правок Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про проведення в місті Харкові відкритого судового процесу у справі німецько-фашистських звірств» від 26 листопада 1943 року № П42/185 була затверджена. До відповідальності притягувались німецькі військовослужбовці Р. Рецлав, Р. Кіршфельд, В. Лангхельд, Г. Ріц. Загальне керівництво судовим розглядом та висвітлення його в пресі покладалось на О.С. Щербакова, К.П. Горшеніна та В.С. Абакумова [18, с. 147].

3 грудня 1943 року слідчий відділ ГУКР «Смерш» підготував Обвинувальний висновок у справі про звірства німецько-фашистських загарбників у містах Харкові і Смоленську проти чотирьох німецьких військовослужбовців та двох радянських громадян, які перебували у Лубянській тюрмі в Москві. На початку грудня 1943 року В.С. Абакумов погодив його з керівництвом країни. У результаті цього було прийняте рішення провести суд, але лише за епізодами, пов'язаними зі злочинною діяльністю нацистів на тимчасово окупованій території міста Харкова та Харківської області [16, с. 317].

11 грудня 1943 року ГУКР «Смерш» підготував остаточний варіант Обвинувального висновку [1, арк. 68–91; 20, с. 3–23]. До відповідальності притягувались військовослужбовці гітлерівської Німеччини В. Лангхельд, Р. Рецлав, Г. Ріц та їх пособник М. Буланов. З огляду на покази свідків та підсудних в Обвинувальному висновку стверджувалось, що злочини проти цивільного населення та військовополонених на окупованих радянських територіях – це не окремі, ізольовані випадки вияву жорстокості німецьких недисциплінованих підрозділів. Вони є ланкою великого ланцюга злочинів, складовою частиною політики уряду гітлерівської Німеччини та Верховного командування німецької армії, спрямованої на поневолення та знищення слов'янських народів.

Обвинувачений Р. Рецлав підтвердив, що під час навчання в окремому батальйоні «Альтенбург» їм читали лекції, які містили вказівки стосовно того, що «народи Радянського Союзу, особливо російської національності, є неповноцінними і повинні бути здебільшого знищені, а в незначній своїй частині використані німецькими поміщиками як раби» [1, арк. 69].

Під час проведення слідчих дій були встановлені кричущі порушення німецькою окупаційною владою правил ведення війни, які були закріплені Гаазькою та Женевською міжнародними конвенціями. Зокрема, була викрита така система масового знищення населення, запроваджена нацистами на окупованій території міста Харкова та Харківської області:

- удушення шляхом застосування окису вуглецю в спеціально обладнаних автомашинах газвагенах – «душогубках»;
- звірячі розправи над цивільним населенням, масове знищення людей похилого віку, жінок і дітей;
- розстріли, спалення та знуцання з радянських поранених та військовополонених;
- знищення міст і населених пунктів на окупованій території.

Використовуючи покази свідків та обвинувачених, спираючись на висновки судово-медичної експертизи, слідство довело використання німецькими каральними органами у містах Краснодарі та Харкові «газових автомобілів» – «душогубок» для знищення радянських громадян. Газвагени були ідентифіковані як «криті, великих розмірів автомашини темно-сірого кольору, з дизельмотором» [1, арк. 73]. Зсередини фургон «душогубки» був оббитий оцинкованим залізом, на підлозі лежала дерев'яна решітка, під якою проходила труба з отворами, з'єднана з вихлопною системою двигуна. В задній частині кузова були розміщені двостулкові двері, які герметично зачинялися. Під час роботи двигуна вихлопні гази надходили всередину й труїли зачинених у машині бранців окисом вуглецю. Найжахливіші факти, про які повідомили обвинувачені та свідки, стосувались убивства в «душогубках» жінок, дітей, хворих психіатричної лікарні. Трупні знищених у газвагенах людей вивозили на околиці міста, де їх «викидали в порожні бараки та інші напівзруйновані будівлі, обливали бензином і потім спалювали» [1, арк. 77]. За словами свідка, окружного комісара м. Мелітополь, оберштурмбанфюрера Г. Хейніша, останнім часом німецьке керівництво, побоюючись відповідальності, вживало заходів

щодо посилення конспірації під час використання «газового автомобіля» [1, арк. 78–79].

Крім убивства людей шляхом отруєння окисом вуглецю, окупанти вдавались до інших методів масового знищення цивільного населення, таких як розстріли, шибениці, тортури та катування. Наводились такі доведені випадки масового знищення жителів Харківщини. У грудні 1941 року в напівзруйновані та непридатні для проживання бараки Харківського тракторного заводу були переселені «мирні радянські громадяни» (так радянські слідчі органи завуальовано іменували єврейське населення м. Харків). Згодом із жителів гетто німці формували групи по 200–300 осіб і під приводом відправки в глибокий тил вивозили їх до Дробицького Яру та розстрілювали. У числі страчених були діти, підлітки, жінки, люди похилого віку. За підрахунками судово-медичної експертизи, таким чином було вбито понад 15 тисяч людей [10, с. 13].

У грудні того ж року у яру неподалік від місця сучасного перетину вулиці Академіка Павлова та проспекту Ювілейного у Харкові, за даними слідства, було страчено 900 пацієнтів психоневрологічної лікарні. Сучасні дослідники називають іншу цифру, а саме 470 пацієнтів та медпрацівників, хворих на пневмонію [14].

Були наведені факти масових розстрілів гітлерівцями у 1942–1943 роках харків'ян, серед яких були діти й жінки, в Лісопарку в районі «Сокольників».

Нацисти грубо порушували міжнародні угоди щодо поводження з військовополоненими, разом з якими утримували в таборах цивільне населення. Г. Янчі, який служив у таборі «Дулаг-231», зізнався: «Мирних радянських громадян ув'язнюють в таборах військовополонених під приводом евакуації населення, в інших випадках – під приводом набору робочої сили для відправки до Німеччини і, нарешті, задля ізоляції небажаного елемента, в тому числі дітей і підлітків, як потенційних бійців антинімецьких формувань» [1, арк. 83–84].

Задля винищення максимальної кількості радянських військовополонених німці створили в таборах нестерпні умови утримання. В'язнів морили голодом, холодом, тримали в умовах великої скупченості та жахливої антисанітарії, пораненим і хворим не надавали медичної допомоги. Крім усього іншого, за словами підсудного В. Лангхельда, полонених «нещадно били, цькували собаками, проти них фальсифікували справи, їх безпричинно розстрілювали» [1, арк. 85].

Про трагедію, що сталася у березні 1943 року в 1-му армійському сортувальному госпіталі 69-ї армії, який знаходився за адресою вул. Трінклера, 5, детально розповіли його колишні працівники, а саме професор Є.С. Катков, лікар Г.З. Джінчвеладзе, медсестра В.А. Сокольська та свідок М.О. Козлова [1, арк. 86]. Згідно з їх показами, есесівці дивізії «Адольф Гітлер» забили дошками входні двері 8-го корпусу евакогоспіталю і кинули туди запально-вальної боеприпаси. Всіх, хто намагався вистрибнути, розстрілювали. Впродовж декількох днів гітлерівці буквально полювали на безпомічних людей, які намагалися сховатися. За підрахунками лікаря Г.З. Джінчвеладзе загинуло 600–650 червоноармійців [4, с. 30]. В Обвинувальному висновку було зазначено 800 спалених і розстріляних солдатів та офіцерів Червоної армії [17, с. 86].

Таким чином, під час проведення попереднього слідства було встановлено, що за час окупації м. Харків і Харківської області нацистами було розстріляно, отруєно в «душогубках», страчено через повішення, замучено в катівнях гестапо понад 30 тисяч радянських громадян [1, арк. 87].

В Обвинувальному висновку підкреслювалось, що всю повноту відповідальності за масові вбивства та злодіяння, вчинені гітлерівськими окупантами під час тимчасової окупації міста Харкова та Харківської області, несуть уряд нацистської Німеччини і Верховне командування німецької армії.

Організаторами та головними винуватцями злочинів, які стали об'єктом судового розгляду, були визнані такі підрозділи та їх командування: 1-а танкова дивізія «Лейбштандарт СС Адольф Гітлер» та її командувач обергрупенфюрер Й. Дітріх; 3-а танкова дивізія СС «Мертва голова» – групенфюрер М. Зімон; Харківська зондеркоманда СД на чолі з начальником поліції безпеки та СД генеральної округи Харків – штурмбанфюрером Ф. Кранебіттер (у радянських документах – Ханебіттер); група німецької таємної поліції м. Харків (начальник – комісар поліції Кархан та його заступник – секретар поліції Вульф); 560-а група ГФП при штабі 6-ї німецької армії під керівництвом комісара поліції Меріц [1, арк. 87–88].

Безпосередніми виконавцями злочинних дій, які притягувались до відповідальності як обвинувачені, були представники поліцейських, розвідувальних і каральних органів німецької армії та окупаційної влади [1, арк. 88–90]. Серед них слід назвати таких.

Рецлав Рейнгард, 1907 року народження, уродженець м. Берлін, отримав середню освіту,

обер-єфрейтор 560-ї групи ГФП. Перебуваючи на службі в німецькій таємній польовій поліції у м. Харків, під час ведення слідчих дій застосовував тортури до арештованих, фальсифікував справи. Зокрема, ним була сфабрикована справа щодо трьох осіб, які нібито зізналися в антинімецькій діяльності. До списку потрапили 25 робітників Харківського тракторного заводу та Харківської міської електростанції, 15 з них згодом були розстріляні, а інші 10 отруєні в «душогубках». Він особисто брав участь у завантаженні в «душогубки» 40 осіб, розвантаженні та спаленні трупів.

Ріц Ганс, 1919 року народження, уродженець м. Марієнвердер, отримав вищу юридичну освіту, член націонал-соціалістичної партії (НСДАП) з 1937 року, заступник командира роти СС у м. Таганрог, унтерштурмфюрер СС. У червні 1943 року брав участь у масових розстрілах цивільного населення в районі селища Подвірки Харківського району Харківської області. Під час допитів особисто катував заарештованих, фальсифікував справи щодо їх антинімецької діяльності.

Лангхельд Вільгельм, 1891 року народження, уродженець м. Франкфурт-на-Майні, офіцер Абверу, член НСДАП з 1933 року, гауптман. Заплямував себе участю в розстрілах та звірствах щодо військовополонених та цивільних. Проводив допити полонених із застосуванням тортур, побиттям добивався від них заздалегідь вигаданих показань, фальсифікував справи. Причетний до розстрілу 100 осіб.

Буланов Михайло Петрович, 1917 року народження, уродженець станції Джанібек Казахської РСР, росіянин, безпартійний. Зрадив Батьківщину, перейшов на службу до німецьких каральних органів. З жовтня 1941 року по лютий 1943 року служив водієм зондеркоманди Sk-4-а. Разом з німцями брав участь у арештах та масових стратах цивільного населення, у тому числі в «душогубках». Причетний до розстрілу 60 дітей Нижньо-Чирського дитячого будинку.

Обвинувачені визнали провину й дали детальні покази своєї злочинної діяльності. Слідчими органами було доведено їхню причетність до «масового і звірячого знищення мирних радянських громадян із застосуванням спеціально обладнаних автомашин, які отримали назву «душогубки», а також у тому, що особисто брали участь у масових розстрілах, стратах через повішення, спаленні, грабежах та знущаннях над громадянами Радянського Союзу» [1, арк. 91], тобто всі вони

були винні у злочинах, передбачених Указом від 19 квітня 1943 року.

Висновки. Методи ведення війни, які застосовували нацисти під час Другої світової війни, а також заходи, спрямовані на масове убивство цивільного населення та військовополонених, економічне пограбування, знищення матеріальних та культурних цінностей, викликали осуд і жагу помсти у всіх поневолених народів. На початковому етапі справа документування воєнних злочинів нацизму в СРСР не вирізнялася організованістю та системністю. Створення НДК дало змогу активізувати та уніфікувати роботу зі збору та обліку матеріалів про злочини, скоєні гітлерівцями на окупованих територіях. Її результати використовувались переважно для проведення пропагандистських кампаній, спрямованих на дискредитацію дій ворога. Згодом відомості, зібрані НДК, матеріали розслідувань, накопичені слідчими органами військової контррозвідки, держбезпеки, внутрішніх справ, військової і територіальної прокуратури, а також Указ від 19 квітня 1943 року створили

кримінально-правове підґрунтя для організації та проведення відкритих судів над воєнними злочинцями на території СРСР. Серед них важливе місце посідає Харківський судовий процес, на якому вперше до відповідальності були притягнуті військовослужбовці нацистської Німеччини. Вирок Харківського трибуналу на практиці реалізував таку тезу, яка стала наріжним каменем міжнародного кримінального права: «Злочин, скоєний за наказом вищого командування, не звільняє виконавця від кримінальної відповідальності».

В Обвинувальному висновку була викрита система масового знищення цивільного населення та військовополонених. Відповідальність за скоєні злочини була покладена не тільки на рядових виконавців, але й на уряд гітлерівської Німеччини та Верховне командування німецької армії. В Обвинувальному висновку на конкретних прикладах з усією наочністю була показана злочинна сутність расової теорії, яка не тільки знівельовала загальнолюдські цінності, але й призвела до жорстокого вбивства десятків тисяч людей.

Список літератури:

1. Архів Запорізького обласного управління Служби безпеки України. Спр. 20368. Т. 23. 224 арк.
2. Бирштейн В.Я. Смерш – смертельное оружие Сталина / послеслов. Б.В. Соколова ; авториз. пер. с англ. С.С. Гитмана. Москва : АИРО-XXI, 2018. 832 с.
3. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. Т. 1 : 22 июня 1941 года – 31 декабря 1943 года. Москва : Госполитиздат, 1944. 698 с.
4. Вустами спогадів і пам'яті. Вища медична школа Харківщини в роки Другої світової війни : мемуари та публіцистика. 2-ге вид. випр. і доп. / за заг. ред. В.М. Лісового, Ж.М. Перцевої. Харків : ХНМУ, 2015. 184 с.
5. Выписка из протокола судебного заседания военного трибунала войск НКВД Ворошиловградской области. URL: <https://www.molodguard.ru/doc88.htm> (дата звернення: 31.12.2020).
6. Докладная записка начальника Управления пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) Г.Ф. Александрова секретарям ЦК ВКП(б) А.А. Андрееву, Г.М. Маленкову, А.С. Щербакову и наркому иностранных дел В.М. Молотову с предложением об учреждении Чрезвычайной Государственной Комиссии. 20 июля 1942 года. URL: <http://victims.rusarchives.ru/dokladnaya-zapiska-nachalnika-upravleniya-propagandy-i-agitacii-ck-vkpb-s-predlozheniem-ob> (дата звернення: 27.12.2020).
7. Епифанов А.Е. Ответственность за военные преступления, совершенные на территории СССР в период Великой Отечественной войны : дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 ; Академия управления МВД России. Москва, 2001. 445 с.
8. Звягинцев А.Г. Нюрнбергский процесс. Без грифа «Совершенно секретно». Москва : Астрель: АСТ, 2010. 800 с.
9. Инструкция ЧГК «О порядке установления и расследования злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников» 17 июня 1943 года. URL: <http://victims.rusarchives.ru/instrukciya-chgk-o-poryadke-ustanovleniya-i-rassledovaniya-zlodeyaniy-nemecko-fashistskikh> (дата звернення: 27.12.2020).
10. Книга пам'яті Дробицького яру: Спогади. Нариси. Документи / авт.-укл. В.П. Лебедева, П.П. Сокольський. Харків : Прапор, 2004. 208 с.
11. Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва : Наука, 1975. 239 с.
12. Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ. 1917–1991 : справочник / под ред. А.Н. Яковлева. Москва : МФД, 2003. 768 с.
13. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сборник документов. Т. 4. Кн. 1 : Секреты операции «Цитадель» 1 января – 30 июня 1943 года / Федер. Служба контрразведки РФ ; Рук. Группы сост. В.П. Ямпольский. Москва : Русь, 2008. 796 с.

14. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: об истории установления памятных знаков расстрелянным пациентам Сабуровой дачи. Сообщение 9. *Психічне здоров'я*. 2013. № 2. С. 115–118. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper420.htm> (дата звернення: 07.01.2021).

15. Проект положения «О Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР» [Не позднее 5 марта 1943 года]. URL: <http://victims.rusarchives.ru/proekt-polozheniya-o-chrezvychaynoy-gosudarstvennoy-komissii-po-ustanovleniyu-i-rassledovaniyu> (дата звернення: 27.12.2020).

16. «Смерш»: Исторические очерки и архивные документы. Москва : Издательство Главархива Москвы ; ОАО «Московские учебники и Картолитография», 2003. 343 с.

17. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 : сборник документов / Министерство иностранных дел СССР. Т. 1 : Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19–30 октября 1943 года). Москва : Политиздат, 1984. 384 с.

18. СССР и Нюрнбергский процесс. Неизвестные и малоизвестные страницы истории : сборник документов / науч. редактор и составитель Н.С. Лебедева. Москва : МФД, 2012. 624 с.

19. Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков и их пособников на территории гор. Краснодара и Краснодарского края в период их временной оккупации. Москва : ОГИЗ – Госполитиздат, 1943. 48 с.

20. Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков и их пособников на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. Москва : ОГИЗ – Госполитиздат, 1943. 96 с.

21. Фільм «Приговор народа». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=esKAWROLhAQ> (дата звернення: 29.12.2020).

22. Bazylar M.J., Gold K.R. The Judicialization of International Atrocity Crimes: The Kharkov Trial of 1943. *San Diego International Law Journal*. 2012. 77. P. 77–138. URL: <https://digital.sandiego.edu/ilj/vol14/iss1/4> (дата звернення: 03.08.2020).

Yakovlev V.M. KHARKIV TRIAL (DECEMBER 15–18, 1943): FORMATION OF THE CRIMINAL LEGAL FRAMEWORK

The paper highlights the main stages of the formation of the evidence base and criminal law norms, which ultimately made it possible to hold the first trials of war criminals of Nazi Germany and their collaborators in the territory of the USSR. Germany, which was the main initiator of the outbreak of World War II, completely rejected the laws and rules of war, enshrined in international conventions – settlements were ruined without military necessity, material and cultural values were destroyed. But the worst crimes of Nazism are associated with the massacre of civilians and prisoners of war. Already in 1942, the Soviet government came to an understanding of the need to keep a record of crimes committed by the Nazis in the occupied territories. The creation of the Extraordinary State Commission for the establishment and investigation of the atrocities of the German fascist invaders and their accomplices and the damage they caused to citizens, collective farms, public organizations, state enterprises, and institutions of the USSR has contributed to the streamlining and systematization of the accounting of crimes committed by the occupiers. The results of its activities were initially used only for propaganda campaigns, both within the country and abroad. Information collected by the Extraordinary State Commission and its territorial divisions, investigation materials accumulated by the investigative bodies of the military counter-intelligence, state security, internal affairs, military and territorial prosecutor's offices, as well as the Decree of April 19, 1943, have created a criminal legal framework for organizing and holding trials against war criminals. Among them, an important place belongs to the Kharkiv Trial, which became the first legal precedent of a show trial over the military personnel of Nazi Germany. The indictment in the case of the atrocities of the Nazi invaders in Kharkiv and Kharkiv Region has exposed the system of mass extermination of the civilian population and prisoners of war. Responsibility for the crimes committed was assigned not only to ordinary perpetrators, but also to the government of Hitlerite Germany and the high command of the German army.

Key words: *Nazi war crimes, Decree of April 19, 1943, Extraordinary State Commission, Main Directorate of Counter-Intelligence “SMERSH”, show trial, Kharkiv Trial 1943, World War II.*